

## Luther, Reuchlin en Joseph Semah

### ***Het proces in het Vaticaan tegen Johannes Reuchlin over het verbranden van joodse geschriften***

Egbert Dommering, Emeritus hoogleraar Informatierecht aan de Universiteit van Amsterdam <sup>1</sup>

Joseph Semah is joods, maar afkomstig uit Bagdad. Hij woont en werkt in Amsterdam. Deze 'dubbele' oorsprong en zijn leven in een protestants land tekenen zijn werk, dat ik nu maar heel simpel samenvat als het onderzoek naar de joodse laag in de christelijke beschaving. In dit essay wil ik laten zien hoe die joodse laag in de tijd van Luther werd geproblematiseerd. Men zocht de joodse bronnen van de Schrift op, maar wilde er ook vanaf omdat ze de betekenis van de Schrift zoals zij door de reformatie werd opgevat in de weg zouden kunnen zitten. Behalve Luther is diens tijdgenoot de humanist Johannes Reuchlin van belang.

Mijn onderzoek begint in de tentoonstelling *Heilig Schrift* in het Museum Catherijnen Convent in Utrecht in 2016. Daar lagen ze zo vredig naast elkaar: de Tanach, de Bijbel en de Koran. De Tanach (de Hebreeuwse Bijbel, waarvan de Thora het eerste boek is) was een uit Zuid-Duitsland afkomstige druk in het Hebreeuws uit de periode 1260-1280 met de nog altijd als gezaghebbend beschouwde commentaren van de rabbijn Rashi uit die tijd in de marge. De Bijbel was de zogenaamde Zwolse Bijbel in het Latijn uit 1462-1476. Hij bestaat uit zes delen van ieder twintig kilo. De Koran was een 17<sup>e</sup> eeuwse exemplaar, vermoedelijk afkomstig uit Iran, in het Arabisch met in het rood de Perzische vertaling tussen de Arabische regels. Hebreeuws en Arabisch lees je van rechts naar links, Latijn van links naar rechts. Maar of je ze nu van rechts naar links of van links naar rechts leest de verhalen in de drie boeken zijn aan elkaar verwant en soms zelfs identiek (de Tanach is eigenlijk het Oude Testament in de Bijbel), en bevatten gelijke openbaringen al verschillen ze in de tijd. De Tanach is nooit geïllustreerd, de Koran met abstracte motieven. De Bijbel is dikwijls geïllustreerd. In het tweede deel van de Zwolse zien we hoe de kerkvader Hiëronymus bezig is het Oude en Nieuwe Testament uit het Hebreeuws en Grieks te vertalen naar het Latijn. Dat waren de Bijbelse talen. Eeuwen eerder maar ook nog in deze periode kwamen de literaire en wetenschappelijke werken uit het klassieke Griekenland via het Arabisch en Latijn naar het Westen. In de tentoonstelling was een uit het Grieks omstreeks 1261 in het Arabisch vertaalde *Elemente'* van de wiskundige Euclides te zien.

Een vredig gezicht, maar achter deze teksten gaan verschillende bloedige en langdurige intern-Europese en Europees-Oriëntaalse godsdienstoorlogen schuil. De aanbeden heilige teksten vertegenwoordigden door God geheiligd gezag. Wie ze niet geloofde of er een eigen lezing aan gaf was een ketter die sociaal moest worden uitgestoten, of eigenlijk verbrand liefst samen met het boek met de afwijkende leer: het vuur is een symbool voor het herstel van de goddelijke orde, juist ook door de verbranding van geestesproducten in strijd met de Heilige Geest. Het was daarom passend dat in de zaal in de tentoonstelling over de verschillende verborgen betekenissen in de heilige teksten als modern contrapunt het werk van Joseph Semah *An introduction to the principle of relative expression* uit 1979 te zien was. Het zijn pagina's uit de Babylonische Talmoed. De Talmoed bevat als centraal tekstblok

---

<sup>1</sup> Emeritus hoogleraar Informatierecht aan de Universiteit van Amsterdam, schrijver van onder meer *Het Verschil van Mening, geschiedenis van een verkeerd begrepen idee*, Amsterdam: Bert Bakker/Prometheus 2016.

de weergave van de overgeleverde orale rabbijnse traditie van de Thora, met daaromheen in de marge alle commentaren van rabbijnen over maatschappelijke en wetenschappelijk filosofische onderwerpen van hun tijd. Bij Semah is het centrale tekstblok een zwart vierkant waarin labyrintische paden lopen die stukken van de commentaren nog zichtbaar laten. Voor hem is de voetnoot belangrijker dan de tekst zelf. De menselijke geschiedenis ontleent haar betekenis aan deze aaneengeregen voetnoten, die verwijzen naar de verschillende joodse, christelijke en humanistische lagen van de westerse beschaving, die ieder voor zich niet één, maar vele betekenissen kennen.<sup>2</sup> De betekenis staat dus nooit vast, eigenlijk is een niet gelezen tekst of beeld 'leeg' en wordt ze door bezichtiging in een culturele context (en dan met name de weggedrukte 'joodse laag') verder vormgegeven. Dat is in de woorden van Semah een 'reflexieve plicht'. *Het zwarte vierkant* van Malevitsj is voor hem in de beeldende kunst het symbool van deze plicht.<sup>3</sup>

Maarten Luther en Johannes Reuchlin verhielden zich deels gelijk, deels tegengesteld tot die joodse laag. Laat ik het eerst over Luther hebben.

Luther springt er in het begin van de 16<sup>e</sup> eeuw uit als de man die in opstand komt tegen een heilige tekst die niet voor menselijke interpretatie vatbaar is. Afgezien van de inhoud kenmerkt die 'autoriteit' zich door het feit dat zij in een taal is gesteld die het volk niet verstaat en omgeven is met door autoriteiten uitgevoerde en opgelegde rituelen. De Latijnse katholieke Bijbel is geen zwart vierkant, maar een monolithisch blok van één juiste betekenis dat voor de Rooms-Katholieke Kerk geen vragen bevat, en voor zover die er toch zijn door dienaren van de Kerk bindend zijn uitgelegd. Wat meer is: het is een onbereikbaar ding dat slechts door prelaten die voldoende hoog zijn in de kerkelijke hiërarchie is te raadplegen. Het blijft voor het volk tijdens de kerkdienst gesloten. De kerk maakte daar de verstoting uit het paradijs en het naderende Laatste Oordeel aanschouwelijk. Dat zag er in de welsprekende woorden van de Britse historicus MacCulloch tijdens de dienst in de kerk als volgt uit:

"The whole drama of the Christian faith was built into the floor-to-ceiling ensemble of the Rood and the Doom, extending from the jostle of the living whoreshippers in the nave of the church, through the array of the Church's saints in heaven painted on the rood screen, up to the sacrifice of the dying Savior, then finally to the life everlasting. Beyond it all, through what people called the channel door of the screen, the priest busied himself with bringing the Savior in physical form into the church at the high altar. The Rood figure of Christ showed the people the real bodily presence of God, for it represented the broken body that lay in the round white wafer of bread in the priest's hands. As he held up the consecrated wafer and chalice of wine for he people to see, his assistant rang the church bell to tell the people outside the church building throughout his parish that the Church's work of representing the people before God was done once more."<sup>4</sup>

Maar van die poppenkast wilde Luther dus af. Hij wilde de tekst van de Bijbel in volkstaal die als enige autoriteit het verhaal aan het volk moest vertellen, zeker toen rond die hele ultieme verdoemenis de windhandel werd opgebouwd van de voor de Kerk lucratieve verkoop van de aflaatbrieven waarmee goddelijke vergiffenis kon worden gekocht. Zijn

---

<sup>2</sup> Bouws 2015, p. 4, Hartog 2015, p. 17-24, Schrijver 2015, p. 11-14.

<sup>3</sup> Hartog 2015, p. 17-24, Semah p. 29-43.

<sup>4</sup> MacCulloch 2003, p. 7.

slogan was: de Schrift alleen! En dan niet een tekst in een onbereikbaar kostbaar boek, maar in brede verspreiding. Luthers succes is niet denkbaar zonder de opkomst van de drukpers. Deze gaf Luther een ongekennde bekendheid, niet alleen door zijn teksten, maar ook door zijn afbeelding als een nieuwe heilige. Hij werd een 'merk'.<sup>5</sup> Schattingen wijzen uit dat in de periode 1500-1530 twintig procent van de in Duitstalige gebieden gepubliceerde geschriften Luthers waren en dat in de periode 1528-1525 vijf keer zoveel Lutherse als katholieke geschriften verschenen. De Leipziger drukkers beklagden zich er zelfs over dat zij alleen katholieke geschriften mochten drukken waar geen vraag naar was en geen evangelische waar iedereen om zat te springen.<sup>6</sup>

In deze publicitaire golf stond al vrij snel centraal de rots van Luthers Duitse vertaling van het Nieuwe Testament, de terugkeer naar de bron die door Erasmus' Griekse vertaling was ontsloten. Het is het door Luther gevonden 'ei van Erasmus', zoals Göttert het noemt.<sup>7</sup> Deze werd in 1522 met een verkochte oplage van vijfduizend een bestseller.<sup>8</sup> Het is de successtory die via het proces in de Rijksdag in Worms in 1521 ("Ik sta hier en ik kan niet anders") leidt tot de stichting van de kerk van het volk waarin de nieuwe Bijbel in de volkstaal werd gelezen. Maar nu komt de invalshoek van Semah: Doordat er nu een nieuw testament *in* het zwarte vierkant werd gelezen, moest het oude joodse testament *eruit* worden gelezen. Van begin af aan zijn de bijbelvertalingen 'ein Kampfplatz immer neuer Deutungen' geweest.<sup>9</sup> Het Nieuwe Testament verdroeg het Oude Testament en de joodse Kabbalistiek niet. Dat gaat terug tot de ook door Luther als uitgangspunt genomen Augustijnse theologie, waarvan de gedachte was dat Jezus de messianistische verwachtingen van het Oude Testament in vervulling had doen gaan, de mozaïsche wet had afgezworen en de gemeenschap van de synagoge had vervangen door de christelijke kerk.<sup>10</sup> Paus Innocentius IV had in 1244 de Franse koning Lodewijk IX opgeroepen om de Talmoed te verbranden, omdat de orale rabbi cultuur moest worden uitgeroeid. Hij schreef in zijn brief over de Talmoed:

"In it are found blasphemies against God and His Christ, and obviously entangled fables about the Blessed Virgin and abusive errors, and unheard-off follies." <sup>11</sup>

De brief bleef zonder succes, maar hij echode een langere en voortschrijdende traditie, die later door met name de Orde der Dominicanen (Domini Canes: de honden van de Heer) en die van de Franciscanen werd uitgedragen.

Luther bouwde daar dus op voort, maar er is een aan hem parallel verhaal dat misschien nog belangrijker is en dat is dat van de humanist Johannes Reuchlin. Dat begint bij de uit Beieren afkomstige Johannes Pfefferkorn. Of het nu Jodenhaat of theologie was: deze begint in 1504 zijn grote actie tegen joodse boeken.<sup>12</sup> Net als bij Luther was de drukpers zijn grote handlanger. Hij publiceerde vier anti-joodse pamfletten (beginnend met *Der Judenspiegel* in 1507 en eindigen met *Der Judenfein'* in 1509) waarin ook de Talmoed werd aangevallen:

---

<sup>5</sup> Pedigree (2015), hoofdstuk 6.

<sup>6</sup> Edwards 1994, p. 1-2, p. 7, p. 14.

<sup>7</sup> Göttert (2017), p. 270.

<sup>8</sup> Edwards (1994), p. 123.

<sup>9</sup> Göttert (2017), p. 11.

<sup>10</sup> Cohen (1982), hoofdstuk 1.

<sup>11</sup> Cohen (1982), p. 67.

<sup>12</sup> Price (2011), p. 99.v.

“And in the meantime as I have often said, we must not allow them to keep the false books of the Talmud, and we should leave them nothing but the text of the Bible alone.”<sup>13</sup>

Zijn actie was zo succesvol dat keizer Maximiliaan hem in het beroemde besluit van Padua (waar de keizer toen verbleef) van 15 augustus 1509 officieel toestemming gaf een campagne tot het vernietigen van joodse boeken op te zetten. Pfefferkorn startte in de boekenstad Frankfurt, waar zich een Talmoed hogeschool met de status van universiteit bevond. Op 20 september 1509 deed hij het bestuur van de stad namens de keizer mee dat zij een procedure moeten opstarten om alle joodse boeken in beslag te nemen. Ook moest de eredienst in de synagoge worden gestaakt. De burgerij van de stad ging in beroep tegen dit besluit. In de rekesten aan de keizer vroeg zij bescherming van haar joodse stadsgenoten, zowel onder kerkelijk als onder keizerlijk recht. Maar de keizer viel niet te vermurwen; deze vaardigde op 6 juli 1510 een nieuw besluit uit dat alle joodse boeken in beslag moesten worden genomen.<sup>14</sup> En dat is het moment dat de al aangekondigde Johannes Reuchlin in beeld komt. Reuchlin was een gerespecteerde Duitse humanist die functies bekleedde aan de Duitse hoven waar de humanistische cultuur vaste voet aan de grond had gekregen. Net als Erasmus zag hij Grieks en Hebreeuws als belangrijke brontalen voor het christelijke geloof. Hij had een boek over het Hebreeuws geschreven waarin hij de autoriteit van de Latijnse Bijbel bestreed, zoals Erasmus dat tien jaar later vanuit het Grieks deed, en had zich zelfs met de joodse Kabbalistiek beziggehouden. Reuchlin neemt publiekelijk stelling tegen de maatregelen in zijn *Aanbeveling* (Voluit: ‘Ratschlag ob man den Juden alle ihre Bücher nehmen, abtun und verbrennen soll’). Onder vele juridische argumenten is ook het argument dat de joodse Hebreeuwse geschriften een belangrijke historische bron zijn voor de uitleg van de Bijbel.

De *Aanbeveling* droeg bij aan de terugkeer van de boeken naar Frankfurt omdat het de campagne van Pfefferkorn ontregelde. Maar het klimaat in Frankfurt bleef gespannen en vijandig tegen de joden en tegen Reuchlin. In samenwerking met Keulse theologen opende Pfefferkorn al in 1511 met het geschrift *Handt Spiegel* (Vergrootglas) de tegenaanval waarin hij Reuchlin op alle mogelijke manieren verdacht maakte. Deze verweerde zich in *Augenspiegel* (Verrekijker) dat zo scherp is gesteld dat hij voor ketterij door de Inquisitie in Mainz wordt vervolgd wegens het ondermijnen van het christelijke geloof en hulp aan de joden, later in hoger beroep in de stad Speyer. Daar zal Reuchlin op 29 maart 1514 worden vrijgesproken. Pfefferkorn en zijn bondgenoten zullen de zaak dan aan de paus voorleggen. Dat was de net als Leo X tot paus gekozen Giovanni de’ Medici, als weldoener van de kunsten symbool van het nieuwe ‘humanistische’ Rome, wiens wat boerse tronie we van het portret van Rafael kennen. Dat proces begint in juni 1516 in de Sixtijnse kapel met een hoorzitting van een commissie.<sup>15</sup> Het pakt evenals in Speyer gunstig voor hem uit totdat Leo X onder druk van de Dominicaanse lobby het proces op 2 juli 1516 schorst. De ontkenning komt in het jaar voor de Rijksdag in Worms waar Luther later terecht zal staan. Eerst vaardigt hij op 15 juni 1520 (dus vier jaar na het schorsingsbesluit) de bul *Ex (s)urge Domine* tegen Luther uit waarin deze tot een ketter wordt verklaard en diens geschriften in de ban worden gedaan. Acht dagen later volgt de veroordeling van *Augenspiegel* van Reuchlin dat schandelijk wordt bevonden voor vrome christenen en buiten proportie vriendelijk voor niet

---

<sup>13</sup> Price (2011), p. 109.

<sup>14</sup> Het voortreffelijke Price (2011) is mijn bron over wat volgt.

<sup>15</sup> Voor de interessante details van deze procedure verwijs ik naar hoofdstuk 8 van Price (2011).

vrome joden. De schrijver wordt het zwijgen opgelegd. De opsteller van de bul tegen Luther had ook in de hoorcommissie van Reuchlin gezeten.

Het gaat in dit essay om het christelijk-joodse-humanistische krachtenspel rond het door Joseph Semah als 'Zwart Vierkant' opgevatte joods-christelijke tekst. We zien dat in de procedure tegen Reuchlin en wat eraan voorafging. Price vat die samen als enerzijds de status van het Judaïsme en de joodse geschriften en anderzijds het conflict tussen de scholastiek en een christelijk humanisme.<sup>16</sup> Wat daarbij in het bijzonder de aandacht trekt is dat de reformatietheologie met de humanisten het verlangen naar de taalkundige en culturele bronnen van de Bijbel gemeen heeft, maar tegelijkertijd de 'joodse stoorzender' uit de christelijke boodschap wil verwijderen en dat ook de humanisten daar niet helemaal vrij van waren. In de periode van het openbare debat na de schorsing zal Erasmus zich achter Reuchlin plaatsen als de wegbereider naar de bronnen van de Bijbel, maar tegelijkertijd liet hij in brieven weten dat hij niets van Kabbalistiek ('een soort mist') moest hebben en liever het hele Oude Testament vernietigd zag dan dat joodse geschriften de christelijke vrede zouden verstoren. Het is deze zelfde dubbelheid die wij in de opstelling van Luther zien. Hij zoekt de oorspronkelijke bronnen van de Bijbel. Hij neemt stelling tegen het in beslag nemen van de joodse geschriften, maar vindt tegelijkertijd dat de joden moeten worden opgevoed tot christenen. Dat slaat in zijn late geschriften om tot regelrecht antisemitisme, vergelijkbaar met Pfarrererkorn die ook tot het afbranden van de synagogen had opgeroepen.<sup>17</sup>

Diezelfde dubbelzinnigheid kunnen we in het Luthermonument in Worms vinden. Ik ben er nooit geweest, maar ken het van het internet.<sup>18</sup> Het monument bestaat uit een vierkant. In het middelpunt torent Luther boven zijn protestante voorvaders zoals Savonarola en Hus uit. In het vierkant daarom heen staan aan de voorkant in de hoekpunten de beide vorsten die hem hielpen (Frederik de Wijze en Philip van Hesse) en in de zijden aan de zijkant in het midden zinnebeelden van de steden Augsburg en Maagdenburg, die in Luthers leven een grote rol hebben gespeeld. In het hoekpunt (vanuit Luther bekeken) links achter hem staat de theoloog Melanchton, kompaan in de strijd. Maar dan komt het: in het hoekpunt rechts achter hem staat Johannes Reuchlin en op het midden in de as het zinnebeeld van de stad van diens victorie: Speyer. Zo zijn de strijder tegen het verbranden van de joodse boeken omdat zij de bron van de Bijbel vormen, en de man die aan het eind van zijn leven de synagogen wilde verbranden in één verzetsmonument verenigd. Je zou wensen dat Joseph Semah daar eens een werk van maakte.

Geraadpleegde literatuur:

Linda Bouws, 'Inleiding, de lege pagina', in: Linda Bouws & Joseph Semah (red.), *On Friendship / (Collateral Damage)*: Amsterdam: Stichting Metropool Internationale Kunstprojecten, 2015 (Bouws 2015).

Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews*, Londen: Cornell University Press 1982.

---

<sup>16</sup> Idem, p. 173 e.v.

<sup>17</sup> Idem, p. 7, p. 179, p. 214 e.v. Zie ook Roper (2016), p. 390 e.v. en uitvoerig Göttert (2017), p. 370-379.

<sup>18</sup> <http://www.vanderkrogt.net/statues/object.php?webpage=ST&record=derp073>, geraadpleegd mei 2017. Zie voor de geschiedenis Price a.w., p. 207-208.

Mark U. Edwards Jr., *Printing, propaganda and Martin Luther*, Berkeley: University of California Press 1994 (Edwards 1994).

Karl-Heinz Göttert, *Luthers Bibel, Geschichte einer feindlichen Übernahme*, Frankfurt am Main: S. Fisher Verlag 2017 (Göttert 2017).

Arie Hartog, 'Toegang tot de tekst', Linda Bouws & Joseph Semah (red.), *On Friendship / (Collateral Damage)*: Amsterdam: Stichting Metropool Internationale Kunstprojecten, 2015 (Hartog 2015).

Diarmaid MacCulloch, *The Reformation*, Londen: Pinguin Books Ltd 2003 (MacCulloch 2003).

Alexander Pedigree, *Brand Luther*, New York: Penguin Books 2016 (Pedigree 2016).

David H. Price, *Johannes Reuchlin & the Campaign to Destroy Jewish Books*, Oxford: Oxford University Press 2011 (Price 2011).

Lyndal Roper, *Martin Luther, Renegade and Prophet*, Londen: The Boldley Head 2016 (Roper 2016).

Emile Schrijver, 'Reflecties rond een ontluikende vriendschap', in: Linda Bouws & Joseph Semah (red.), *On Friendship / (Collateral Damage)*: Amsterdam: Stichting Metropool Internationale Kunstprojecten, 2015, (Schrijver 2015).

Joseph Semah, 'Het naakte onverheelde vierkant', in: Linda Bouws & Joseph Semah (red.), *On Friendship / (Collateral Damage)*: Amsterdam: Stichting Metropool Internationale Kunstprojecten, 2015 (Semah 2015).